

Людмила Єршова,
Державний агроекологічний університет,
м. Житомир

СТАНОВИЩЕ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ В ПЕРІОД ІНТЕНСИВНОЇ РУСИФІКАЦІЇ РЕГІОНУ (1831 — 1861)

У статті здійснено аналіз стану жіночої освіти на Волині у 1831-1861 рр. Жіноча освіта представлена як специфічний соціальний феномен, сформований на перетині суперечливих ідеологічних напрямків: освітянської політики уряду Російської імперії і польських традицій навчання й виховання молоді.

Волинські події 30-х років XIX ст. змінили період ідеологічної толерантності початкового етапу російсько-польських стосунків після другого розділу Речі Посполитої на тривалий період інтенсивної русифікації волинського регіону. Царський уряд змушений був переглянути також і політику стосовно жіночої освіти у краї. Російські державні мужі, дослідивши спосіб життя волинського населення, особливо вищих його кіл, прийшли до декількох головних висновків: мета всіх світських навчальних закладів і домашнього виховання у Південно-Західному краї передбачала, перш за все, розвиток розумових здібностей і заняття приємними мистецтвами, формування ж громадянських добродійностей і державних обов'язків залишалось абсолютно занедбаним; жителі Південно-Західного краю звикли ще бачити виховання власних дочок у руках різних монашеских орденів, які прищеплювали своїм вихованкам глибокі релігійні почуття; у західних губерніях саме жінки жили національний фанатизм молоді і мали над нею велику владу.

У цей період граф Протасов звернув увагу на те, що "дух, ворожий уряду і російській національності", був особливо розповсюджений у жіночих школах, де майже цілковито володарював польський національний напрямок [1: 306]. Така ситуація була надзвичайно невігідною і небезпечною для стабільності Російської імперії. На освіту й виховання жінок Південно-Західного краю, на думку попечителя Київського навчального округу фон-Брадке, потрібно було не просто звернути особливо пильну увагу, її конче необхідно було віддати під цілковитий урядовий контроль [2: 11].

У 1833 році київський генерал-губернатор граф В.В. Левашов, вважаючи освіту жінок справою більш необхідною, ніж освіту чоловіків, запропонував повсякчас заохочувати жителів краю до виховання дітей у контрольованих державою громадських закладах і якомога швидше відкрити у м. Києві дівочий інститут для Київської, Волинської та Подільської губерній [2: 10–11].

Дозвіл на вивчення можливостей відкриття навчального закладу було отримано того ж 1833 року (!), що на тлі надзвичайної чиновницької тяганини підкреслювало особливе занепокоєння царату станом жіночої освіти в Південно-західному краї та прагнення вплинути на нього негайно. Інститутський статут (1834) наголошував, що створювався заклад для того, щоб "дати безкоштовне виховання дітям дворян бідного стану губерній Київської, Волинської та Подільської і дати можливість за помірну плату отримати таку ж освіту донькам достатніх батьків цих губерній" [3: 10; 2: 11; 4: 87]. І "безкоштовне виховання", і "помірна плата" повинні були стати класичним "пряничком" для введення "батіжка", на що, як свідчать подальші події, волиняни погоджуватися не захотіли.

Відомо, що Київський інститут для благородних дівичь Київської, Подільської і Волинської губерній розпочав свою діяльність у 1838 р. [4: 87]. А в секретному листі до Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 12 січня 1843 року є відомості про те, що у 1839 році в м. Житомирі на з'їзді повітових предводителів дворянства в закритому слуханні було запропоновано проект створення інституту для 12 благородних дівичь у м. Житомирі. З певних причин волинське дворянство не хотіло виховувати своїх дочок у Києві. Для покриття необхідних витрат пропонувалося ввести обкладання поміщиків збором по 30 коп. міддю з кожної рев'язької душі, а для початку планувалось отримати царський дозвіл [5: 3 зв.]. Проте з невідомих причин справа зупинилася. Ніякої інформації про долю запропонованого закладу не було аж до 1841 року, коли виконуючий обов'язки волинського губернського предводителя дворянства у доповідній на запит волинського губернатора стандартно (і на сьогодні незрозуміло) зазначив, що справа "залишилася без дії"[5: 14]. З подальшого офіційного листування стає очевидним, що ідея створення у м. Житомирі дівочого інституту дуже сподобалася російським урядовцям і вони з 1842 по 1844 рік неодноразово пропонували волинському дворянству повернутися до цього питання на своїх з'їздах. Проте дворянство жодного разу більше не винесло згадуваний проект на обговорення" [5: 22, 24–25].

Аналізуючи таку незвичну для волинян пасивність у вирішенні освітянських проблем на своїй землі, приходимо до висновку, що відмовитися від свого задуму, маючи державну підтримку, дворяни могли лише за умови усвідомлення якоїсь можливої загрози від реалізації проекту. Можна припустити, що волинське дворянство (переважно польського походження), переконавшись у намірах російського уряду щодо новостворених жіночих інститутів, таку загрозу могло побачити саме в посяганні на національний патріотичний дух польських жінок. Поставити питання про відкриття нового закладу на обговорення

означало або ухвалити позитивне рішення і стати не лише свідками, але й спонсорами матеріалізації цієї загрози, або прийняти негативне – і виявити свої націоналістичні позиції. Найбезпечнішим було, звичайно, взагалі усунутися від участі в цьому проекті. Саме таку позицію ілюструють нам сьогодні архівні матеріали. Крім того, переконання наше у визначенні ставлення волинських поляків до організації в регіоні контрольованих державою освітніх закладів для жінок як позиції відсторонення і вичікування значно підсилюється при зверненні до творчості видатного польського поета й громадського діяча А. Міцкевича. У вірші "До польки-матері", написаному в 1830 р. після поразки варшавського повстання, поет найголовнішим покликанням польських матерів називає виховання гордого громадянина, відданого пам'яті старих відважних польських поколінь. Проте поезія проникнута почуттям трагічного безсилля й усвідомлення неминучої тривалої національної залежності з усіма можливими її наслідками, тому поет недвозначно закликає матерів навчити синів жити у тяжкий для нації час — без ілюзій, але з вірою:

Пусть учится таить и гнев и радость,
Мысль сделает бездонною пучиной
И речи даст предательскую сладость,
А поступи — смиренный ход змеиный.
Христос ребёнком в Назарете
Носил уж крест, залог страданья.
О полька-мать! Пускай своё призванье
Твой сын заране знает [6: 103–104].

У 40-х роках XIX століття російські державні мужі змушені були констатувати, що в Південно-Західному краї будь-які реформи, пов'язані з національними та релігійними переконаннями, зустрічали помітний опір з боку місцевого польського населення. Польські магнати, які фінансували значну частину польських навчальних закладів, відмовлялися поновлювати свої зобов'язання щодо російських. Долати одночасно "народні переконання і релігійне почуття" було надзвичайно тяжко. Царський уряд переконувався в тому, що державному контролю мали підлягати не лише нові навчальні заклади, але й уся система домашньої і приватної освіти.

Створені ще за часів Едукаційної комісії жіночі пансіони викликали у російських можновладців багато підозр, і тому відкриття подібних закладів на деякий час було припинено [7: 3; 8:1–5]. Але російський уряд дуже скоро зрозумів, що обмеження в цій галузі не вирішували проблем, а лише ускладнювали їх, заганяючи освіту в глибоке, неконтрольоване й озлоблене підпілля, і тому циркуляром від 4 листопада 1833 року імператор знову дозволив відкриття в губерніях приватних пансіонів. Проте імперська обережність супроводила дозвіл коротенькою умовою, суть якої полягала в тому, що відкриватися пансіони могли, але "не інакше, як по поважній потребі і в таких місцях, де не вияв-

лялось іншої можливості для освіти юнацтва в казенних навчальних закладах" [7: 49]. Крім того, за дозволом потрібно було звертатися безпосередньо до імператора, маючи ґрунтовну мотивацію нагальності заснування закладу.

З метою підсилення державного контролю над домашнім і приватним навчанням та вихованням у 30-х роках ХІХ століття уряд вдався до цілого ряду заходів. За інструкцією Міністерства народної освіти від 17 квітня 1834 року, всі існуючі навчальні заклади, перш за все, повинні були перейти на російську мову викладання. В кожен з трьох волинських жіночих пансіонів – Житомирський баронеси де Конті, Бердичівський монахинь маріавіток і Теофіпольський Совінської – 13 травня 1835 року було розіслано про це спеціальні повідомлення.

Введення російської мови у волинські навчальні заклади не могло не стати проблематичним, бо мова ця була однаково чужою як нижчим, так і вищим верствам населення. Навіть у 60-х роках ХІХ століття в житомирських книжних лавках найбільшим залишався відсоток польськомовних книг і найменшим – російських [9: 61], а в 1810 році, за свідченням Е.Хеленіуша, взагалі мало хто з житомир'ян нею користувався [10: 239].

Порівняно з чоловічими, де абсолютно всі предмети потрібно було зробити російськомовними негайно, в жіночих пансіонах російською мовою мали обов'язково викладатися Закон Божий для дівчат греко-російського віросповідання, російська мова і словесність, загальна і російська історія, загальна і російська географія. Інші предмети дозволялося викладати польською мовою. Але це була лише тимчасова поступка, яка повинна була дати утримувачкам час для забезпечення своїх закладів необхідною літературою. Польські книги використовувалися тільки з дозволу навчального комітету. Тих утримувачок жіночих пансіонів Південно-Західного краю, які своїм власним коштом забезпечили введення в закладах російської мови і "наблизили виховання до правил Міністерства народної освіти", директорам училищ пропонувалося представляти до нагороди у вигляді цінних подарунків чи грошової допомоги сумою не більше 1500 рублів сріблом [11:101 зв.].

У квітні 1834 р. було видано наказ, який забороняв дворянам, чиновникам і купцям приймати у свої сім'ї на виховательські, вчительські і гувернерські посади іноземців обох статей без особливого на те дозволу. З лютого 1835 р. усім російським чиновникам міністр освіти дозволив отримувати звання домашніх наставників і вчителів, а 26 червня того ж року – жіночі пансіони, які утримувалися католицькими жіночими монастирями, були підпорядковані світському училищному керівництву. І, нарешті, міністерство народної освіти видало "Положення про приватні навчальні заклади", яке об'єднало розсіяні в різних статутах, постановах і розпорядженнях правила щодо організації домашньої та

приватної освіти жінок і вже у березні 1835 року було розіслане утримувачкам усіх шкіл і пансіонів. На основі "Положень" було створено спеціальні "Загальні правила для нагляду за приватними навчальними закладами Київського навчального округу" [12: 53–65, 87].

Нові законодавчі акти ускладнювали процедуру відкриття приватних закладів і встановлювали жорсткий контроль над "моральністю" навчально-виховного процесу:

- жодний навчальний заклад не міг відкриватися без дозволу училищного керівництва;

- на осіб, які розпочинали навчально-виховну діяльність, не маючи на те дозволу, накладали штраф у розмірі 250 рублів. Іноземців та іноземок, з якими це траплялось удруге, висилали з країни, а російських підданих віддавали під суд;

- увага загострювалася на політичній благонадійності майбутніх утримувачок: окрім звичних свідоцтв про правоздатність до навчання і виховання, потрібно було мати російське підданство та посвідчення про добру поведінку від громад, товариств чи осіб, у яких вони перебували раніше;

- "моральною частиною" навчально-виховного процесу мали повсякчас опікуватися власниці закладів;

- у кожному пансіоні трьох західних губерній округи один з наглядачів або наглядачок обов'язково мав бути росіянином;

- міністерство народної освіти, крім цього, ввело ще й інститут інспекторів, які вибиралися на рік з числа академіків, професорів, ад'юнктів або чиновників і повинні були пильно стежити за тим, щоб "виховання юнацтва... узгоджувалося з видами уряду", не допускати жодних відхилень від затверджених навчальним керівництвом програм і користування учениць "шкідливими" книгами;

- нагляд за приватними навчальними закладами доручався директорам гімназій чи повітовим смотрителям училищ і мав бути "ретельним" і "безперервним";

- при оглядах директори і смотрителі зобов'язані були звертати увагу на тип думок (!) і моральність учениць і утримувачок та якість навчально-виховного процесу. Нездатних учителів наказували "видаляти негайно", а при виявленні "важливих безпорядків з моральної частини" дозволяли так само негайно, не очікуючи дозволу попечителя навчальної округи, закрити пансіон.

Забезпечивши ідеологічне та юридичне підґрунтя, уряд дозволив собі приступити до розширення мережі існуючих на Волині жіночих приватних навчальних закладів. Іменний царський наказ "Про влаштування зразкових приватних жіночих пансіонів у Київській, Подільській і Волинській губерніях" від 10 червня 1837 року за № 6804 з метою "поповнення нестачі навчальних закладів для дівичь західного краю" зо-

бов'язував попечителів навчальних округів відкрити у західному краї десять жіночих пансіонів, з яких два – на Волині: в Житомирі і Рівному [13: 94 зв.; 2: 26].

Попечитель Київського навчального округу 18 лютого 1838 року видав розпорядження за № 574 "Про підсилення вітчизняного жіночого виховання в губерніях Київській, Подільській і Волинській і про заведення зразкових жіночих пансіонів". У березні того ж року розпорядження було розіслане "на місця" для "негайного виконання" [14: 46 зв.]. На витрати, пов'язані з відкриттям Житомирського і Рівненського зразкових жіночих пансіонів, Міністерство народної освіти навіть субсидіювало по 1500 рублів сріблом. Циркуляром від 1 травня 1849 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор вимагав з метою підсилення нічного нагляду за вихованцями благородних пансіонів завести при пансіонах ще й нічні чергування.

Усередині XIX століття проблема жіночої освіти на теренах Південно-Західного краю набуває особливої актуальності. З'являються праці польських письменників, педагогів і громадських діячів, присвячені проблемам виховання і навчання жінок. Професор Кременецького ліцею, а в 30-х рр. ректор Віленської духовної академії Алойзи Осинський видає у Любліні книгу "Nauka pani dla swej wychowanki" /Б.р.в./ ("Наука пані для своєї вихованки"), де висвітлює позиції клерикальної педагогіки. У 1843 р. у Варшаві виходить книга Е.Земенцької "Myśli o wychowaniu kobiet" ("Роздуми про виховання дівчат"), на яку відразу відгукується рядом схвальних рецензій у "Tygodniku Petersburski" ("Петербурзький тижневик") видатний польський письменник, ректор і професор Петербурзької духовної академії, волинянин за походженням. Ігнаци Головинський (1843, №№ 12 – 14). У 1851 – 1852 рр. вихованець Кременця, волинський повстанець 1831 р., письменник та фольклорист Спиридон Осташевський видає у Києві двотомну працю етично-педагогічного характеру "Ojciec corkom" ("Батько дочок") і продовжує роботу над твором "Nauczyciel swoich corek" ("Учитель своїх доньок"), яка, на жаль, залишилася неопублікованою. У 1874 – 1875 рр., в "Tygodniku Mod" ("Тижневик моди") з'являється стаття ще одного волиняна, мешканця Житомира Яна Прусіновського, які також присвячені проблемам виховання жінок [15: 590].

Особливу увагу привертає педагогічна спадщина Єви Фелінської (1793– 1859), одної з перших волинських письменниць, яка звернула увагу громадськості на важливість дошкільного виховання дітей і домашньої освіти жінок. Пані Єва пройшла жорстоку школу життя, яка сформувала й загартувала її педагогічні переконання і принципи. У чотири роки осиротіла, залишившись після смерті батька Зигмунда Вендорфа під опікою безпомічної хворої матері, була позбавлена

необхідних коштів для здобуття належної освіти. Проте це не стало перешкодою вродженому потягу дівчинки до знань. У домі заможних родичів вона навчалася французькій мові й музиці, а далі займалася самоосвітою, багато часу присвятивши читанню наукової літератури. У вісімнадцятирічному віці вийшла заміж за представника відомого волинського роду Джерарда Фелінського (брата Алойзи Фелінського). Деякий час родина проживала на Волині, а після відомих подій 1831 р. змушена була емігрувати до Галичини. Поразка польського повстання для багатьох волинських поляків стала кризовою точкою життя. Після смерті у 1833 р. чоловіка Єва Фелінська залишається з шістьма дітьми (3 синами і 3 доньками), з яких найстаршій Пауліні виповнилось тоді лише 12 років. У 1837 р. пані Єва разом із дітьми і паралізованою матір'ю оселилась у Кременці, щоб дати дітям можливість отримати освіту. У Кременці Єва Фелінська увійшла до кола патріотично налаштованих волинських поляків, у зв'язку з чим у 1838 р. була заарештована у справі Шимона Конарського, відвезена до суду у Вільно, а потім вислана до Сибіру [16: 407—408].

Відомо, що опікуном творчості Є.Фелінської був відомий польський письменник Ю.І. Крашевський. У 1856 – 1860 рр. у Вільно були надруковані її "Pamiętniki z życia" ("Спогади з життя"), де велика увага приділяється проблемам народної освіти. В основі педагогічних поглядів Є.Фелінської лежить переконання у винятковому значенні материнського виховання, заснованого на релігійних принципах. "Необхідно, щоб дитина перш, ніж піде до школи для ознайомлення з книжками і письмом, — пише Є.Фелінська, — вже мала уявлення про те, що є поганим, а що добрим, виходячи з принципів релігійних" [17: 155]. Засади моральності, наголошує авторка, закладаються в дитинстві через гру і спілкування. "Хто буде керувати цим вихованням?" – запитує вона, акцентуючи на неможливості зайнятих тяжкою працею і переважно неосвічених сільських матерів створити для своїх дітей умови для належного морального виховання і підготовки до засвоєння шкільних знань. "Досі не розумію, – дивується письменниця, – чому книжка, а точніше наука писемна не має популярності у наших селян; навіть найзаможніші селяни не мають ніякого бажання посилати сина до школи" [17: 158]. Роздумуючи над проблемою, вона приходить до висновку, що відсталість і занедбаність сільського життя не дає можливості людям сформулювати і відчувати потребу в освіті. У зв'язку з цим Є.Фелінська особливо наголошувала на важливості правильного дошкільного виховання дітей через створення в кожному селі охоронок (дитячих притулків) для маленьких дітей, "де кожна мати могла б, йдучи на роботу, безпечно залишити свого малюка під наглядом жінок благочестивих і релігійних, котрі присвятили б себе виключно цій роботі в цілях служіння Богу й людям..." [17: 157-158]. Крім того, важливим

визнається застосування у притулках принципу виховання дітей у праці, щоб вони "граючись і віддаючись різним забавам та легкій роботі відповідно до віку й сили", готувались до "справжньої й корисної освіти" [17: 158]. Письменниця єдиним засобом "відродження моральності майбутніх сільських поколінь" вважає громадську й просвітительську активність людей доброї волі, відсторонених від станових забобонів, освічених і здатних прислужитися своєму народові. Єва Фелінська – полька за походженням, католичка за вірою й волинянка за переконаннями – людина освічена, щира й небайдужа до долі українського народу, який вважала своїм.

Отже, основними рисами початку російської доби на території Волині слід вважати: визнання російським урядом особливої національно-патріотичної активності волинських жінок та їх впливу на формування свідомості юнацтва; підпорядкування жіночих навчальних закладів, утримуваних різними релігійними орденами, Міністерству народної освіти; встановлення системи державного контролю над жіночими навчальними закладами всіх типів і домашньою освітою; русифікація навчальних закладів; домінування російських великодержавних ідей у виховних цілях жіночих навчальних закладів; заохочення Міністерством народної освіти місцевих громад, товариств і приватних осіб до відкриття контрольованих державою жіночих навчальних закладів; розширення мережі жіночих приватних пансіонів; позиція "неучасті" з боку волинського дворянства у ставленні до відкриття жіночих навчальних закладів "нового" спрямування; виникнення в середовищі волинських поляків потреби в соціально-педагогічному обґрунтуванні форм, мети і завдань жіночої освіти та виховання.

Список використаних джерел та літератури

1. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902.– СПб, 1902. – 679 с.
2. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1828– 1856). – СПб, 1895.– 342 с.
3. Захарченко М.Н. История Киевского института благородных девиц. 1838–1888. – К., 1889.
4. Пинчук В. Женские учебные заведения императрицы Марии. (Ист. очерк) // Женское образование (СПб). – 1879. – № 2. – С. 81-94.
5. Про заснування в Житомирі інституту благородних дівичь. 1839 – 1844 рр.: Центральний державний історичний архів у м. Києві (Далі ЦДІА) ф. 442, оп. 789-а, спр. 268.
6. Мицкевич А. Стихотворения. – М.: Художественная литература, 1968.– С. 103 – 104.
7. Циркулярна пропозиція Міністерства народної освіти попечителям навчальних округів від 27 березня 1835 р.: Державний архів Житомирської області (Далі ДАЖО) ф. 71, оп. 1, спр. 142.

8. Про указ царя щодо введення заходів проти збільшення числа пансіонів і приватних навчальних закладів: [З переліку постанов]: ЦДІА, ф. 707, оп. 19, спр. 45.
9. Куда девалась бывшая в Житомире публичная библиотека? // Волынские епархиальные ведомости. – 1865. – № 12. – (12) 20 марта. – С. 61-62.
10. Heleniusz Eu-go. Wspomnienia lat minionych. – Krakow, 1876.
11. Лист директору училищ Волинської губернії від попечителя Київського навчального округу від 18 лютого 1838 р.: ДАЖО, ф. 71, оп.1, спр.142.
12. ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 142.
13. Про влаштування зразкових приватних жіночих пансіонів у Київській, Подільській, Волинській і Чернігівській губерніях: [З відомості про іменні укази, отримані канцелярією округу]: ЦДІА, ф. 707, оп. 3, спр. 161.
14. Про підсилення "жіночого виховання" у Київській, Подільській і Волинській губерніях, про відкриття зразкових жіночих пансіонів: [З відомості про іменні укази, отримані Клаванською гімназією]: ЦДІА, ф. 707, оп. 4, спр. 55.
15. Polski Słownik Biograficzny. T. XXVIII/ 4. – Wrocław – Warszawa – Kraków–Gdańsk. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985.
16. Polski Słownik Biograficzny. T. VI.– Kraków, 1948.
17. Felińska E. Pamiętniki z życia. Serya 2. T. 2. – Wilno, 1859.

L. Jerszowa. Stan żeńskiej oświaty na Wołyniu w okresie intensywnej rusyfikacji regionu (1831-1861).

Artykuł przedstawia stan żeńskiej oświaty na Wołyniu w latach 1831-1861. Żeńska oświata przedstawiona została jako specyficzny fenomen, który został sformowany na skrzyżowaniu sprzecznych ideologicznych kierunków: oświatowej polityki rządu imperium rosyjskiego i polskich tradycji nauczania i wychowania młodzieży.

L. Yershova. The State of Women's Education in Volyn during the Intensive Russification of the Region (1831-1861).

This article deals with women's education in Volyn in 1831–1861. Women's education is presented here as a special social phenomenon, formed at the crossing of two contradictory ideological trends: educational policy of Government of Russian Empire and Polish traditions of young people's education and up bringing.